

Povodom 130 godina postojanja Vojne bolnice u Nišu: januar 1878 – januar 2008.

On 130th Anniversary of Military Hospital in the town of Niš: January, 1878 – January, 2008

Nebojša Đenić*, Slaviša Ćirić*, Slavica Popović-Filipović†

Vojna bolnica, *Uprava, Niš; †Škola stranih jezika «Koala» Niš

Ključne reči:

istorija medicine; srbija; sanitetska služba armije; medicina, ratna; lekari, vojni; bolnice, vojne.

Key words:

history of medicine; yugoslavia; hospitals, military; military personnel.

Uvod

U civilizacijskom i istorijskom hodu svaka generacija, svaka ustanova, svaki pojedinac odgovoran je svom narodu ne samo u vremenu u kome živi, već i u prošlim, kao i u vremenima koja slede. U toku svog postojanja od 130 godina Vojna bolnica u Nišu nosila je breme srpske istorije, srpskog naroda i srpske vojske tokom sedam ratova: tursko-srpskog rata, srpsko-bugarskog rata, dva Balkanska rata, Prvog svet-skog rata, Drugog svetskog rata i rata na prostoru bivše Jugoslavije tokom devedesetih godina. Ušla je u istoriju u XIX veku, trajala je i razvijala se tokom XX veka i produžila svoje postojanje u XXI veku.

Srpsko lekarsko društvo (SLD) osnovano je pre 136 godina, tačnije 1872. Ovaj istorijski datum pada samo četiri godine nakon osnivanja engleskog i drugih velikih društava u metropolama širom Evrope. Godine 1876, Vojno ministarstvo izdalo je dve uredbе: „Uređenje i raspored vojnog saniteta“ i „Upustvo za službu vojnoga saniteta srpske narodne i stajaće vojske“, kojima je definisana organizacija i formacija vojnog saniteta u miru i ratu. Iste godine obeležen je još jedan veliki događaj – formiranje Srpskog društva Crvenog krsta¹.

Jedan od zaslužnih pionira u stvaranju ovih udruženja, dr Vladan Đorđević dao je predlog da se u Nišu otvori velika Vojna bolnica* za 1 000 bolesnika i ranjenika. Niška vojna bolnica započela je sa radom januara 1878, samo nedelju dana nakon oslobodenja Niša od viševjekovne turske vladavine².

Od početka svog postojanja bolnica i njeno osoblje uvek su sledili kodekse Hipokratove za-

kletve, da pri vršenju svoje lekarske misije neće praviti razlike među bolesnicima bez obzira na veroispovest, nacionalnost, rasu, političku ili klasnu pripadnost. Tako su u ovoj bolnici lečeni Turci, Bugari, Arnauti, Austrijanci, Nemci i drugi.

U početku, nedovoljan broj medicinskog kadra upotpunjuju lekari stranci, pa bolnica postaje mesto lekara bez granica. Međutim, u njenom razvoju najveću ulogu odigrali su, nesumnjivo, domaći lekari.

Eminentni srpski lekari u sastavu Vojne bolnice u Nišu

Knjaz Milan M. Obrenović sa hrabrom srpskom vojskom osvojio je i oslobodio Niš 28. decembra 1877. godine (po starom kalendaru). Samo nedelju dana nakon oslobodenja Niša, varoš je dobila svoju prvu Vojnu bolnicu. Za desetak godina postojanja i rada, Vojna bolnica u Nišu prerasla je u red tri najveća bolnička centra u Srbiji (slika 1 i 2).

Sl. 1 – Slika Vojne bolnice u Nišu s kraja IX veka

* Bolnica je tokom svog postojanja često menjala ime, tako da se u dokumentima pominju nazivi: stalna Vojna bolnica, Moravska vojna bolnica, stalna Moravska vojna bolnica.

Sl. 2 – Zgrada Hirurgije Vojne bolnice u Nišu sagrađena 1906. godine

Formacijski sastav novoosnovane Vojne bolnice činilo je sedam lekara, dva lekarska pomoćnika, jedan apotekar, jedan komandir i dva pisara. Prvi lekari bolnice bili su: dr Laza Stevanović, dr Đorđe Dimitrijević, dr Dimitrije Popović, dr Rozemberg, dr Janko Sjenkijević i dr Kazimir Staniševski (lekari poljskog porekla) i dr Murel, zarobljen turski lekar. Učitelji iz Niša Todor Anastasijević i Dimitrije Đorđević imenovani su za bolničke pisare. Za komesara bolnice postavljen je Dragiša Piranac².

Prvi upravnik Vojne bolnice u Nišu bio je dr Vladan Đorđević (slika 3), najzaslužnija ličnost srpskog kako vojnog, tako i civilnog saniteta. Dr Vladan Đorđević rođen je 1844. godine u Beogradu, prestonici tada male kneževine Srbije, a preminuo je 1931. godine u suverenoj Kraljevini Jugoslaviji. Njegov bogat i kreativan život protekao je u jednom burnom periodu srpske istorije.

Sl. 3 – dr Vladan Đorđević (1844–1931), prvi upravnik Vojne bolnice u Nišu

Još kao đak i student posebno se isticao u svemu, pa je tako 1863. učestvovao u naučnoj ekspediciji po istočnoj Sr-

biji, koju je predvodio Josip Pančić. Po preporuci Pančića i Daničića, dobio je stipendiju za studije medicine u Beču. Sa udruženjem „Zora“ i „Ujedinjenje omladine srpske“ učestvovao je na Sveslovenskom kongresu u Moskvi. Nakon dobijenog zvanja doktora medicine, hirurgije i opstetricije, 1869. godine otišao je u Prag na specijalizaciju u „velikom porodilištvu“ kod profesora Sajferta. Dvogodišnju specijalizaciju iz hirurgije obavio je u Beču na čuvenoj Bilotovoj klinici. U Berlinu učio je od najčuvenijeg nemačkog hirurga dr Langenbeka. Kao izaslanik srpske vlade u francusko-pruskom ratu 1870–71, upoznaje ratnu hirurgiju i istovremeno prevodi sa pruskog na srpski „Ratnu sanitetsku službu“ što će kasnije poslužiti kao osnova za prva „Upustva za službu vojnog saniteta srpske stajaće i narodne vojske u mirno i ratno doba“. Po povratku u Beograd 1871. godine, preuzeo je mesto šefa Hirurškog odeljenja beogradske Vojne bolnice. Organizacijske sposobnosti i vizionarstvo pretopio je u formiranje „Srpskog lekarskog društva“ (SLD) 1872. godine i postao njegov prvi sekretar. Izdavanje prvog stručnog lekarskog časopisa „Srpski arhiv za celokupno lekarstvo“ i SLD ostavlja znamenja, koja su na neki način odredila njegov celi život i puteve srpskih lekara. Osnivanjem „Srpskog društva Crvenog krsta“ 1876. godine, dr Đorđević je plasirao Kneževinu Srbiju u međunarodne sfere humanizma i filantropije. U svemu je bio prvi i poseban, pa je tako fijakerom obilazio svoje bolesnike širom beogradske varoši.

U srpsko-turskim ratovima 1876–1878. na čelu Saniteta Južno-moravske divizije dr Đorđević ispoljio je posebne organizatorske i administrativne sposobnosti u formiranju i prestrojavanju vojnog saniteta u sudbonosnim vremenima srpske istorije. Sa ovog položaja dr Đorđević je preuzeo dužnost načelnika Saniteta Vrhovne komande, a po oslobođenju postao je načelnik Sanitetskog odeljenja u Ministarstvu unutrašnjih dela. Njegova uloga u organizaciji srpske medicine produžila se izradom sanitetskih zakona 1879, poznatih kao „Narodni sanitetski fond“ i „Uređenje sanitetske struke i čuvanje narodnog zdravlja“. Doktor Vladan Đorđević ostavio je i dragocenu pisanu građu o organizaciji saniteta u Srbiji u četiri knjige poznate kao „Istorija srpskog vojnog saniteta“^{1, 3}. Pored obimnog stručnog rada u oblasti medicine, bavio se prevodilačkim radom, a ostavio je i plodnu književnu zaostavštinu. U njegovoj knjizi „Uspomene iz srpsko-turskog rata“ ostali su zapisi „Osvajanje Niša“, „Na Čegru“ i „Kod Čele-kule“, u kojima je dat i opis Vojne bolnice: „U onom blagoslovenom polju, koje je puklo između Vinika i Gorice, Niša i Banje, i koje nema jedne stope zemlje, koja ne bi bila najsavejnije obrađena, na četvrt sahata od varoši niške, pored puta pirotskog, nadaleko se beli jedna lepa zgrada. To je odeljenje velike srpske Vojne bolnice u Nišu, tu je za vreme rata bila naša ranjenička bolnica. Deset koračaja na istok od te zgrade stoje razvaline od Čele-kule...“⁴.

Pored inicijatora osnivanja bolnice, dr Vladana Đorđevića, za njen razvoj značajni su i drugi eminentni lekari tog vremena. Jedan od njih je i dr Mihajlo-Mika Marković (slika 4), čija je zasluga upotreba antiseptika u ratnoj hirurgiji. Dr Mihajlo-Mika Marković (1874–1911) rođen je u Kragujevcu gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. U Beogradu se upisao na Tehnički fakultet Velike škole. Nakon prve godine

Sl. 4 – dr Mihajlo Mika Marković (1874–1911)

studija dobio je stipendiju za studije medicine u Beču. Po završetku studija bio je raspoređen na službu u Gornjem Milanovcu, kao fizikus Okruga rudničkog. U Prvom srpsko-turskom ratu 1876. godine učestvovao je kao rezervni sanitetski oficir u sastavu Rudničke brigade. U Drugom srpsko-turskom ratu 1877–78. godine učestvovao je u svojstvu šefa trupnih lekara Šumadijske divizije, potom kao komandant Korpusnog sanitetskog odeljenja. U Srpsko-bugarskom ratu 1885–86. godine bio je referent Saniteta Moravske divizije. Tokom tog rata ukupan broj ranjenika iznosio je oko 24 000, a dr Marković sam je zbrinuo oko 7 000 ranjenika, izvršio je preko sto operacija, izvadio preko 600 kuršuma. Njegovom lekarskom moralu i etici, kao i hiruškim veštinama divili su se i domaći i strani lekari. Jednom prilikom kada je odbio da primi nagradu, upućen mu je paket skupocenih hiruških instrumenata sa pismom: „Mihajlu Markoviću od Omfrija Sendvica, koji se divi veštini, energiji i humanosti, kojima se odlikovao ovaj mladi srpski doktor u ratu“. Godine 1879. prešao je u vojnu službu i sa činom kapetana I klase, rukovodio Vojnom bolnicom u Nišu. Na njegov predlog uvedena je primena jodoformnog zavoja kao antiseptičkog sredstva, što je doprinelo da srpska medicina bude prva u primeni ove novine u lečenju rana. Po završetku rata 1886. godine bio je postavljen za načelnika vojnog saniteta u Ministarstvu, gde je ostao 17 godina. Bio je vrlo uspešan u sprovođenju reforme vojnog saniteta. Njegovom zaslugom formirano je prvih pet hiruških odeljenja u divizijskim bolnicama u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Valjevu i Zaječaru. Podstakao je i pomogao otvaranje prvog Pasterovog zavoda 1900. godine u Srbiji sa sedištem u Nišu. Zaslužan je za edukaciju i usavršavanje stručnog vojnosanitetskog kadra, za formiranje skladišta sa apotekarskim i sanitetskim materijalom u mirnodopskim i ratnim vremenima. Ime dr Mihajla Markovića upisano je kako u istoriju srpskog vojnog saniteta, tako i u istoriju srpske medicine. Dr Mihajlović je obeležio osnivanje i rad mnogih institucija u Srbiji^{1,3}.

Još jedno veliko ime srpske medicine upisano je u anale Vojne bolnice u Nišu. Bio je to dr Mihailo Petrović (1863–1934), koji je završio medicinu u Beču (slika 5). Bio

Sl. 5 – dr Mihajlo Petrović (1863–1934)

je poznat kao hirurg, sanitetski general, profesor univerziteta, sledbenik i asistent na odeljenju za hirurgiju kod dr Vojislava Subbotića u Opštoj državnoj bolnici u Beogradu. Kao upravnik Vojne bolnice u Nišu od 1896. do 1912, osnivanjem Odeljenja hirurgije 1897, učinio je bolnicu velikim i poznatim centrom za hirurgiju i urgentnu medicinu, a on sam postao je pionir ratne hiruške škole srpske vojske. Dr Petrović je u Nišu podstakao otvaranje „Pasterovog zavoda“ 1900. godine, kao prve medicinske ustanove za preventivu medicinu u Srbiji i na Balkanu. Na Solunskom frontu (1916–1918), bio je načelnik Hirurškog odeljenja Prve poljske armijske bolnice u selu Dragomanci kod Bitolja. U vreme proboja Solunskog fronta, dr Petrović sa svojom hiruškom ekipom operisao je na prvoj liniji fronta, dok su geleri i granate zasipali zavojišta. Bio je i ostao veran hirurgiji, zadržao ponos vojnika i nije se odrekao svoje uloge sanitetskog pukovnika, kasnije generala. Medicinski fakultet izabrao je dr Petrovića za honorarnog profesora 1926. godine. Na Međunarodnom kongresu hirurgu u Briselu prezentovao je svoja iskustva u operacijama hernija, sa uzorkom od 3 000 bolesnika. Olovkom je upisao svoje ime osnivača u hroniku Vojne bolnice u Nišu, a skalpelom je urezao svoje delo u srpsku hirurgiju i istoriju srpske medicine. Kako je srcem bio posvećen svom radu, tako je i ostavio svoje srce ugrađeno u zid hiruške sale Glavne vojne bolnice u Beogradu, u Pasterovoj ulici. Na njegovoj urni zapisano je: „Dr Petrović predaje dušu Bogu, telo srpskoj zemlji, a srce srpskoj medicini“¹⁻³.

Jedan od velikana srpskog saniteta koji je bio na čelu Vojne bolnice u Nišu jeste i dr Vladimir Vlada Stanojević (slika 6). Ostao je upamćen kao rukovodilac bolnice u vreme velike epidemije pegavog tifusa tokom povlačenja preko Crne Gore i Albanije 1915. godine.

Sl. 6 – dr Vladimir Vlada Stanojević (1886–1978)

Dr Vladimir Vlada Stanojević (1886–1978) rođen je kod Dimitrovgrada, u porodici čiji su preci, po predanju, hajdukovali sa Hajduk-Veljkom Petrovićem. Osnovno školovanje završio je u Dimitrovgradu i Pirotu. U Nišu je pohađao gimnaziju. Studije medicine završio je u Vojnomedicinskoj akademiji u Petrogradu krajem 1911. Već sledeće godine postao je redov-bolničar Dunavske bolničarske čete. Sa položenim stručnim ispitom dobio je čin sanitetskog poručnika i počeo svoje službovanje po Srbiji: Požarevac, Kragujevac, Priština... Februara 1915. godine postavljen je za upravnika VI rezervne bolnice, koja je tada bila smeštena u zgradi osnovne škole na Stambol kapiji. Početkom marta 1915. godine preuzeo je upravu Moravske vojne bolnice kod Čele-kule. Ovim postavljenjem dobio je najteži zadatak u svom vojnosanitetskom službovanju, jer je u to vreme u Srbiji vladala velika epidemija pegavog tifusa, a Niška vojna bolnica bila je jedna od najvećih epidemijskih bolnica u zemlji. Dr Vlada Stanojević je na izvestan način proveo najsudbonosnije dane u i sa ovom bolnicom. Vodio je Vojnu bolnicu u toku epidemije, bio na njenom čelu tokom povlačenja preko Crne Gore i Albanije, prisustvovao tom strašnom egzodusu srpske vojske i naroda, bio očevidac i učesnik iskrcavanja srpske vojske na Krfu, velikog umiranja na Vidu, njenih poslednjih trzaja i dizanja i odlaska na Solunski front. Tu je Moravska vojna bolnica ostala, a dr Stanojević otišao je u pratnji Srpske dobrovoljačke divizije na novi front u Rusiju i Rumuniju. Toliko energije i entuzijazma, vere i nade, ponosa i patriotizma, znanja i obrazovanja podario je ovom prostoru i srpskom narodu. Svoja dragocena iskustva čoveka humaniste i lekara opisao je u jedinstvenim rukopisima koji govori o velikom ratu i srpskom vojnom sanitetu. „Ratne beleške i slike“ dr Stanojevića su još neprevaziđene, ne samo kao autentično delo svedočenja već i kao dokaz požrtvovanih i plemenitih staza jedne čitave generacije lekara i humanista. Dr Stanojević je autor „Istorije srpskog saniteta“, koja je od prvog izdanja 1925. godine doživela još nekoliko izdanja, jer je kao neponovljiva postala bukvar istorije srpske medicine¹⁻³.

Pored pomenutih, veliki doprinos razvoju Vojne bolnice u Nišu dali su i general dr Sava Popović, dr Laza Lazarević, dr Kazimir Staniševski, dr Janko Sjenkijević i dr Dragutin Petković.

General dr Sava Popović (1871–1944) rođen je u Lužanima kod Aleksinca. Završio je gimnaziju u Nišu, a medicinu u Petrogradu i Gracu. U vojnu službu stupio je 1900. godine. Prvi raspored ga je doveo u Moravsku vojnu bolnicu u Nišu, kada je pristupio i Pasterovom zavodu. Za vreme Prvog svetskog rata dr Popović je bio referent Saniteta Timočke divizije, potom referent Saniteta Moravske divizije I poziva. Sa formiranjem Solunskog fronta postao je načelnik Saniteta II armije, po oslobođenju načelnik Saniteta II Armijske oblasti u Sarajevu, a potom načelnik Saniteta u Ministarstvu. Celog života revnosno je pomagao rad Crvenog krsta^{1,3}.

Dr Laza Lazarević (1851–1890) rođen je u Šapcu. Studirao je prava u Beogradu, a potom medicinu u Berlinu. Ostavio je podjednako veliko delo u medicini i književnosti u vreme velikog kulturnog uspona u Srbiji. U vreme srpsko-bugarskog rata mobilisan je za pomoćnika načelnika Saniteta dr Vladana Đorđevića. Kao sanitetski major dr Lazarević je organizovao jednu veliku rezervnu vojnu bolnicu u Nišu kapaciteta 753 nova bolesnička kreveta. Bolnica je bila pod upravom Stalne vojne bolnice, koju je vodio dr Mihajlo Mika Marković. Za vreme boravka u Nišu, dr Lazarević je doprineo razvoju vojnog saniteta i organizaciji Vojne bolnice^{1,3}.

Dr Kazimir Staniševski rođen je u varošici Cudnovi, u Voliniji. Izbijanjem ustanka 1863. godine prekinuo je studije medicine u Petrogradu. Nakon zarobljenštva u Galiciji, pušten je na slobodu. Nastavio je i završio studije medicine u Cirihi i Bernu. U slučajnom susretu u Beču sa srpskim ministrom Svetomirom Nikolajevićem, prešao je u Srbiju 1868. godine. Započeo je svoje službovanje kao lekar prvo u Rači Kragujevačkoj, potom po celoj Srbiji. Služba ga je dovela i u Niš u Vojnu bolnicu. Najduže je ostao u Jagodini, gde se oženio sinovicom ministra Stevice Mihajlovića. Preminuo je u Beogradu 1911. godine u 78. godini života^{1,3}.

Dr Janko Sjenkijević potiče iz čuvene poljske porodice; sinovac je poznatog romansijera Henrika Sjenkijevića. Došao je u Srbiju 1875. godine. Učestvovao je u ratu 1876. godine u sastavu Jagodinske okružne vojske. Godine 1877–78. bio je među dobrovoljcima u Kladovu. Po oslobođenju služio je kao lekar u četiri novooslobođena okruga. Bio je angažovan kao sanitarni kapetan II klase u Drugoj poljskoj bolnici pod upravom stalne Vojne bolnice u Nišu^{1,3}.

Dr Dragutin Petković (1873–1947) rođen je u selu Čičevcu kod Kruševca. Doktorirao je u Beču 1899. godine, a usavršavao se u oblasti primenjene higijene i bakteriologije u Pešti, Hamburgu, Berlinu i Parizu. Za upravnika Pasterovog zavoda u Nišu postavljen je 1903. godine. Značajno je doprineo razvoju Zavoda i njegovoj međunarodnoj reputaciji. Godine 1911. prelazi u stalnu Moravsku vojnu bolnicu u Nišu na mesto šefa Internog odeljenja. Kao referent saniteta Moravske divizije učestvovao je u balkanskim ratovima 1912–13. Sa srpskom vojskom povukao se preko Albanije.

Na Krfu je postavljen za šefa srpskog saniteta. Bio je član Srpske misije za organizaciju prihvatnih logora, sprovođenje higijenskih mera i organizaciju daljeg transporta srpskih vojnika na Solunski front. Kao poliglota koordinisao je rad međunarodnih medicinskih misija. U oslobođenu Srbiju vraća se 1918. godine na funkciji načelnika Saniteta Prve armije. U Nišu osniva prvi privatni sanatorijum u kome su se besplatno lečili iznemogli, bolesni i stari. Jedno vreme bio je i predsednik niške opštine. Nosilac je brojnih domaćih i međunarodnih odlikovanja. Njegovi naučni radovi obišli su svet, a on je kao građanin sveta imao kontakte sa znamenitim ljudima, među ostalima i sa Mihajlom Pupinom^{1,3}.

U okviru stalne Moravske vojne bolnice u Nišu formirane su dve poljske vojne bolnice, koje su radile pod njenom direktnom upravom. Prvu poljsku bolnicu predvodio je dr Zajiček, sa lekarima dr J. Žujovićem i dr J. Petikom, lekar-skim pomoćnicima dr Mandelbaumom i S. Peperom, apotekarom A. Okoličkim, apotekarskim pomoćnikom L. Jakesevcem i blagajnikom P. Simićem. Druga poljska bolnica pod upravom dr J. Valenta imala je dva lekara, dr J. Sjenkijevića i dr M. Marsića, lekarske pomoćnike dr S. Maskovića i M. Stojanovića, apotekara M. Frenića, apotekarskog pomoćnika A. Neškovića i blagajnika S. Karamarkovića¹⁻³.

Niška vojna bolnica u Balkanskim ratovima

Zbog malog broja lekara u Srbiji u vreme Prvog balkanskog rata, srpski sanitet je preko Crvenog krsta uputio apel susjednim zemljama za pomoć. Postoji podatak da 24 lekara stigla iz Slovenije, između njih ljubljanski hirurg dr Edo Slaimer i dr Ivan Oražan^{1,2}. Njihov boravak u ovoj bolnici potvrđuje izveštaj dr Slaimera koji je zapisao: „...Kada smo prispeli u bolnicu, bolesnici su ležali još u svom starom, zemljom i krvlju nakvašenom rublju, a većina i u odelu. Neugledne prostori-je i stube bile su pokrite prašinom, a naokolo je ležalo oružje, kabanice i drugo...Bolesničku negu obavljale su dobrovoljne bolničarke iz građanskih krugova i deca...“ Dr Slaimer je zbrinuo 467 srpskih ranjenika, koji su vrlo brzo ozdravili. Pohvalno se izrazio o „odličnoj spremi sanitetskog osoblja, koje je radilo u prvim etapama zbrinjavanja...“².

Posle Kumanovske bitke 23. i 24. oktobra 1912. godine, veliki broj ranjenih stigao je vozovima u Niš i smešten u Vojnu bolnicu. Lečenje i zbrinjavanje ranjenih i bolesnih bilo je istovetno za srpske i turske vojnike, koji su nakon izlečenja puštani da se vrate domovima u Tursku. Bio je to primer istinskog humanizma srpskih lekara i bolničkog osoblja².

Drugi balkanski rat doneo je drugi pristup ratovanju. Forsirane su kratke i krvave borbe sa dugim marševima i brzim pokretima i menjanjem položaja. Divizijska zavojišta imala su ulogu prve pomoći,

transport je vršen sanitetskim vozovima, dok je stalna Vojna bolnica u Nišu imala veliku odgovornost za lečenje i zbrinjavanje ranjenika i bolesnika. Dotadašnji stav u ratnoj hirurgiji „ranu ne diraj“, u ratu 1913. godine sa upotrebom artiljerijskih granata promenio se u nov, aktivan pristup. U Srbiji je po prvi put primenjen Karelov šav krvnih sudova. Dr Vladimir Stanojević, i sam učesnik Balkanskih ratova, u „Istoriji srpskog vojnog saniteta“ i „Naša ratna sanitetska iskustva“ beleži da su Beograd i Niš jedina dva mesta u kojima su se nalazile rendgenološke stanice, ali obe nepokretne⁵.

U Srbiji za vreme balkanskih ratova 1912–1913. godine zabeležena je najteža epidemija kolere. Prva pojava kolere uočena je 1912. kod zarobljenih turskih i bugarskih vojnika, ali se vrlo brzo proširila i na srpsku vojsku. Samo na Bregalničkom bojištu, kolera je pokosila oko 5 000 srpskih vojnika. Kolera se raširila do Niša i Beograda, sa 3 295 žrtava širom Srbije. Sa završenim ratnim operacijama i povratkom ratnika u Niš, kolera je izbila i u konjičkoj kasarni Moravske divizije odneviši još mnogo života. Među preminulim vojnicima nalazi se i ime pukovnika Moravske divizije Milovana Nedića⁵.

U vreme Drugog balkanskog rata, došlo je do formiranja srpskog vazduhoplovstva kao jednog od petnaest prvih u svetu. Vojvoda Putnik je 13.12.1912. godine potpisao rešenje kojim je u Srbiji ustanovljena vazduhoplovna komanda sa sedištem u Nišu. Od tog vremena, svih ovih 95 godina postojanja, aerodrom u Nišu, u neposrednoj blizini Vojne bolnice, imao je veliki značaj u transportu teških bolesnika i ranjenika⁵.

Niška vojna bolnica u Prvom svetskom ratu

Epidemija pegavog tifusa u Srbiji u trajanju od novembra 1914. do marta 1915. godine odnela je veliki broj žrtava, po nekim procenama čak oko 300 000 ljudi. Vojna bolnica kod Čele-kule postala je najveća epidemijska bolnica srpske vojske, sa oko 3 000 obolelih. U ratnom periodu 1912–1918. godine od 153 preminula lekara, njih 87 bili su žrtve pegavog tifusa (slika 7). Među njima je bio i upravnik Vojne bol-

Sl. 7 – Otvaranje spomenika žrtvama epidemije pegavog tifusa u krugu Vojne bolnice u Nišu 1915 godine.

nice, rezervni sanitetski pukovnik dr Evgenije Branovački, koji je preminuo u Nišu 19. februara 1915. godine^{2,6}.

Septembra 1915. sa velikim borbama duž Drine, Save i Dunava, Moravska stalna vojna bolnica primila je preko 6 000 ranjenika.

Taj period opisan je u knjizi dr Stanojevića „Moje ratne beleške“: „Sredinom februara bio sam premešten u Niš za upravnika VI rezervne bolnice, koja je bila smeštena u zgradi Osnovne škole na Stambol kapiji. Početkom marta, bio sam i odatle premešten i postavljen za upravnika Moravske stalne vojne bolnice kod Čele-kule. Ovim postavljanjem dat mi je jedan od najtežih zadataka, koji mi je dotle dodeljivan, jer je ta bolnica bila na zlom glasu tih dana. Moravska stalna vojna bolnica bila je tada najveća epidemijaska bolnica u zemlji i u njoj je umiranje od pegavca te zime uzimalo strahovite razmere.

Kad sam primio bolnicu kao novoodređeni Upravnik, zatekao sam u njoj ovakvo stanje. Bolnica je imala u svom krugu 26 koje zidanih zgrada, koje baraka. Od njih je bilo 18, u kojima su bili smešteni bolesnici. Broj bolesnika nije se tačno znao... Sredinom februara, kad je epidemija pegavca vladala najjače, računalo se, da je tada moglo biti oko 3 000 bolesnika ukupno. Broj mrtvih takođe se nije znao, jer ni grobljansko odeljenje nije stizalo, da na vreme svrši svoje poslove.

Ljudstva i personala, za vreme cele epidemije, bilo je ne samo mnogo, već ga je bilo i svakojakog. Samo zarobljenika, dodeljenih na službu, zbog velikog oboljevanja i umiranja naših bolničara, zajedno sa celom Bolničkom četom, bilo je preko 625. Sestara milosrdnih, Srpkinja, Ruskinja i Francuskinja, bilo je 17. Apotekara, apotekarskih pomoćnika 18, medicinaru 11, administrativnog osoblja 9, posluge 21. Broj lekara i lekarskih pomoćnika, većinom stranaca, bio je takođe veliki^{4,5}.

U to vreme u Nišu su boravili prestolonaslednik Aleksandar Karadorđević, predsednik srpske vlade Nikola Pašić, ugledne ličnosti srpskog naroda: Slobodan Jovanović, Jovan Cvijić, Stojan Novaković, Slavko Grujić, dr Vladislav Subbotić, dr Marko Leko, dr Vladimir Stanojević, dr Sima Karanović, dr Roman Sondermajer, dr Nikola Vučetić, dr Marija Prita-Vučetić i druge ugledne ličnosti srpskog saniteta i vojske. Niš su obišli i pisali o njemu: Anri Barbi, Katarina-Klara Štuceneger, Arčibald Rajs, Džon Rid, Ludvik Hiršfeld, Mabel Danlop Grujić, Frančeska Wilson, knez i kneginja Trubecki, gospođa Hartvig, dr Abraham Džonson, dr Džejms Beri, Ogist Bop, Feri Pizani, Ivo Čipiko...⁷.

Istovremeno, Niš postaje centar prihvatanja i raspoređivanja stranih medicinskih misija širom Srbije. Krajem 1914. godine u Nišu se osniva Međunarodni sanitetski odbor za suzbijanje i organizovanu borbu protiv epidemije pegavog tifusa. U sastavu odbora bili su: predsednik nj.k.v. prestolonaslednik Aleksandar Karadorđević, potpredsednik Sir Ralph Paget, članovi: dr William Hunter, američki lekar dr Richard Strong-profesor za tropske bolesti na Univerzitetu Harvard, ruski lekar dr Sergej K. Sofoterov, francuski pukovnik dr Žober, načelnik srpskog Ministarstva vojske pukovnik dr Sima Karanović, načelnik Saniteta unutrašnjih dela dr Đoka

Nikolić i inspektor vojnih bolnica pukovnik dr Roman Sondermajer⁷.

Za vreme epidemije u Srbiji radilo je preko 25 medicinskih misija i poljskih bolnica iz Velike Britanije, Rusije, Francuske, Amerike, Grčke, Danske, Holandije i drugih zemalja. Materijalna pomoć stizala je, pored pomenutih zemalja, iz Australije, Kanade, Novog Zelanda, Švajcarske, Švedske, Italije, Rumunije, pa čak i iz udaljene Indije, Čilea, Japana i Kube⁷.

U Nišu, pored Vojne i Gradske bolnice, velikog broja srpskih lekara, članova srpskog Crvenog krsta, saniteta Vrhovne komande, u pomoć pristižu lekari savezničkih zemalja. Među prvima je bila Ruska medicinska misija gospođe Hartvig, tzv. „Ruski paviljon“ pod upravom dr S. K. Sofoterova. Kasnije im se pridružuje Ruska bolnica pod upravom kneginje Trubecki, na čelu sa hirurgom dr Sergijem I. Sorotkinom. Dok su ruske diplomate Nikolaj Henrikovič Hartvig i Grigorije Nikolajević Trubecki obavljali svoju diplomatsku misiju, gospođa Hartvig i kneginja Trubecki organizovale su humane misije. Treba spomenuti da je u misiji kneginje Trubecki bio i dr Arsenije Džuverović iz Prokuplja, koji je studirao medicinu u Rusiji. U pomoć Srbiji došle su i tri misije Crvenog krsta iz Grčke; prva pod upravom dr Vasilija Nomikosa stigla je 6. septembra 1914. godine. Druga misija grčkog Crvenog krsta dovela je veći broj lekara i rasporedila ih širom Srbije. Grčki lekar dr Simitopulos pridružio se VIII rezervnoj bolnici u Nišu. Misiju danskog Crvenog krsta sa 15 članova, koja je došla u Niš juna 1915. godine, predvodio je dr Brene. U Nišu je formirana Dečija bolnica pod upravom Madam Mabel Grujić, sa osobljem od deset članova. Glavna bolničarka, Elizabet Seli, sa osobljem bolnice ostala je u Nišu i za vreme okupacije^{6,7}.

Prvi dobrovoljci-humanisti i medicinari iz Francuske upućeni su u Srbiju krajem septembra 1914. Ta grupa dobrovoljaca od devet lekara stigla je u Niš sredinom oktobra 1914. i dobila raspored po bolnicama širom Srbije. Misija francuske vojske sa dr Žoberom na čelu, stigla je u Niš početkom marta 1915. godine sa 25 lekara, 75 medicinskih sestara i bolničarki, ukupno 100 članova. Misija je donela oko 300 tona sanitetskog materijala, vakcina, lekova i posteljine. U Nišu je ostao šef misije dr Žober sa direktorom, dr Demonetom, i administrativnim oficirom, gospodinom Raulom Labrijem. Ostalo osoblje bilo je raspoređeno po selima i gradovima širom Srbije u sedam sektora: u Nišu, Beogradu, Valjevu, Užicu, Kruševcu, Kragujevcu i Zaječaru⁷.

Pored medicinskih misija u pomoć dolazi jedan broj lekara i bolničara iz Švajcarske, Holandije, Poljske, Grčke. U Nišu, pri ruskoj misiji, postavljen je centralni magacin sanitetskog materijala smešten u školi kod Saborne crkve (danas O.Š. „Učitelj Tasa“) sa dežurnom medicinskom stanicom. Kod železničke stanice formirana je čajdžinica, koja je delila hranu lokalnom stanovništvu i zarobljenicima⁷.

Ser Tomas Lipton, kralj čaja, uspešan biznismen iz Škotske, milioner i filantrop, pružio je veliku materijalnu pomoć, a svojim brodovima prevezio je medicinske misije i opremu za bolnice. Lipton je lično posetio Srbiju februara 1915. godine i dopremio sanitetsku misiju, čija je vrednost

iznosila dva miliona dinara. Prilikom posete Nišu, Ser Tomas Lipton proglašen je za počasnog građanina grada⁸.

Katarina Klara Šturceneger (1854–1929), bolničarka i publicista, član švajcarskog Crvenog krsta u Srbiji u vreme balkanskih ratova (1912–1913) i Prvog svetskog rata, kada je vladala velika epidemija pegavog tifusa, jedno vreme boravila je u Nišu, sa rasporedom u Prvoj rezervnoj bolnici. Sećanja iz tog perioda pretopila je u šest objavljenih knjiga o Srbiji⁹.

Klara Šturceneger visoko je ocenila rad srpskog saniteta, stručnost i humanost lekara, čovekoljublje i optimizam, uprkos stradanjima. Bila je ganuta tužnim sudbinama izbeglog naroda, posebno ranjenika, invalida, rasturenih porodica i iznenađena moralnim i pravnim kodeksom u tretmanu neprijateljskih zarobljenika. Veliki broj njih bio je smešten u Tvrdavi u Nišu, vojnici su bili dobro hranjeni, a oficiri su, štaviše, imali posebne kuhinje. Povremeno su izlazili iz svojih logora, a bili su lečeni sa srpskim vojnicima u istim bolnicama⁹.

Epidemiju pegavog tifusa pratila su masovna umiranja širom Srbije. Po nekim procenama od pegavca je preminulo od 30 000 do 35 000 vojnika i oficira, dok je broj preminulih u građanstvu nepoznat. Gospođa Luković, na čelu Kola srpskih sestara kao i veliki broj domaćih i stranih lekara, humanista, bolničara bili su žrtve pegavog tifusa. U neposrednoj blizini bolnice na Delijskom visu postoji autentično vojničko groblje iz Prvog svetskog rata, na kome leži preko 2 500 vojnika, poznatih i nepoznatih imena, heroja i heroína iz Srbije i onih došlih iz daleka^{2,6,7}.

Niška vojna bolnica u povlačenju preko Crne Gore i Albanije

Dr Vladimir Stanojević bio je na čelu Moravske vojne bolnice od 1915, u vreme velike epidemije pegavog tifusa, na sudbonosnom putu povlačenja preko Crne Gore i Albanije i iskrčavanja na ostrvu smrti Vidu. Sa Soluskog fronta dr Stanojević odlazi na Ruski front i priključuje se Srpskoj dobrovoljačkoj diviziji i osniva dva lazareta. On je autor jedinstvene „Istorije srpskog vojnog saniteta“, a poglavlje „Epidemija pegavca u Vojnoj bolnici kod Čele-kule i uloga te bolnice u povlačenju 1915–16“ uključuje dnevnik Moravske vojne bolnice „Preko Albanije na ostrvo smrti“¹⁰.

Dvadeset prvog oktobra 1915. godine Moravska vojna bolnica predala je zgradu sa 1 300 teško obolelih bolesnika i ranjenika stranoj medicinskoj misiji i započela svoju evakuaciju preko Toplice, Prokuplja, Kuršumlje na Kosovo u Prištinu. Sa povlačenjem Bolnice krenulo je oko 500 regruta Moravske bolničke čete, koja je dobila prekomandu. U pratnji su bili dr Vojislav Subbotić, dr Ljuba Zdravković i dr Aleksandar Aca Savić. Cela izbegla Srbija, srpska vlada, srpska inteligencija, srpska vojska i narod krenuli su u zajednički egzodus.

U Đakovici 10. novembra 1915. formiran je privremeni stacionar sa 150 postelja, a već 17. novembra 1915. preko Peći put praćen zimskim hladnoćama i snegom, vodi dalje za Crnu Goru, Andrejevicu, preko Rugova i Žabljaka, dok je 3. decembra 1915. Skadar bio pokriven šatorima i logorima¹⁰.

„U logorima ni vreva ni razgovora ni vrisak konja. Sve živo čuti, kao da je izumrlo... Konji, nepovezani, stoje kao mrcine i dremaju. Ne jede nijedan, jer, uostalom, i nema ništa pred njim. Ljudi zanemeli kao gologlava pratnja pri spuštanju mrtvaca u grob... U centru Skadra, u glavnoj ulici, sve je više ljudi. Od naroda, vojnika, oficira, arnauta i komordžija ne može se proći. Ide se kao na vašaru. Svako ide za svoj račun. Niko ne govori ništa, niti se čuje kakva vreva i žagor. Vojnici, komordžije i izbeglice, kao nekakve aveti, potamnele i izmršale do kostiju, sa licem obraslim u dlaku i pogledom patnje, u dronjavom odelu i poderanoj obuci, lutaju po ceo dan i traže hleba. Čuje se samo jedna reč, pred očima lebdi samo jedno, iz glave ne izbija samo jedna misao: hleb... U Skadru se osetila glad ne samo „na dnu“, ne samo kod mase, već i na onim mestima, gde ima uvek svega. Glad su osetili bolesnici u bolnici. Red je došao i na Vrhovnu komandu. Od gladi su počeli padati i umirati vojnici i na ulicama“¹⁰.

Moravska bolnica se 6. decembra 1915. hitno organizuje u jednospratnoj zgradi bivše italijanske kasarne. Formirati bolnicu u mestu sa toliko lešina ljudi i konja, umiranja od gladi, skapavanja od hladnoća i iscrpljenosti bio je veliki poduhvat.

„Već je sumrak... Rad na čišćenju i spremanju bolnice u najvećem je jeku. Javljuju se i dolaze bolesnici.

Pred vratima bolnice, pod strašnom kišom, stoji gomila aveti od ljudi, druge još skidaju s konja. Kiša sve jača, kao za pakost bije još i grad. Skidaju jednog s konja, spuštaju ga na zemlju, u blato i vodu i zovu lekara... Puls se gasio, oči se zacakliše kao staklo, prevrnuše se, a usta se polagano otvoriliše... Čuo se samo lak uzdah...“¹⁰.

U Skadru je hitno formirana vojnička kuhinja, šest velikih kazana, kuvala se preko 4 000 obroka dnevno. Mesec dana predaha u Skadru, pa nov pokret. Prelazak preko Albanije uzimao je novi danak, nezabeležena stradanja u istorijskim analima¹⁰.

Ukrčavanje u Draču počelo je 15. januara 1916. Ostrva Krf i Lazaret postala su nova utočišta Moravske vojne bolnice, prve srpske vojne bolnice koja je pružila utočište i lek bolesnim i iznemoglim kolonama srpske vojske i naroda u zajedničkom izbeglištvu.

Moravska bolnica stigla je na ostrvo Vido 21. januara 1916. Dnevna umiranja tada prelaze broj 150¹⁰.

Iskrčavanje i reorganizacija srpske vojske i saniteta na Krfu

Ruski knez Grigorije Nikolajević Trubecki koji se takođe povukao sa srpskom vojskom na Krf u svom rukopisu „Rat na Balkanu 1914–1917. i ruska diplomatija“, obilazeći srpske logore na Krfu, zapisao je: „...Srpski logori su se nalazili u središtu ostrva, među maslinjacima. U početku čak nije bilo ni šatora, pa su ljudi noćili pod vedrim nebom. Na Krfu je klima topla, a vrelo je bilo danju, čak i u januaru. Noću, međutim, temperatura bi znatno opala. Usled toga i zbog opšte iscrpljenosti, u vojsci je zavladao velika smrtnost. Naročito su mnogo umirali mladi regruti. Krfska klima izazivala je zdravstveni šok kod ljudi. Jedni su se brzo oporavljali, a drugi, oni najslabiji, brzo su umirali. Sve do jedno-

ga, koji su pristizali, pregledala je i kontrolisala lekarska komisija i zato su ih prvo iskrcali na malo ostrvo Vido, preko puta Krfa. Na Vidu su bile postavljene francuske ambulante i bolnice. U početku, kada još nije bilo ni baraka ni šatora ni dovoljno medicinskog osoblja, na Vidu je svakodnevno umiralo i po 150 ljudi. Njihova tela spuštali su sa obale u more... Posetio sam Vido... i tada sam viđao one mučenike, doduše, već u manjem broju, koji su bili osuđeni na smrt od iscrpljenosti. Nisam mogao da zamislim da se živo ljudsko biće može pretvoriti u takav kostur, u bukvalnom smislu te reči, u skelet pokriven kožom. Srećom, nije bila raširena neka epidemija, verovatno stoga što je Srbija godinu dana ranije preživela već jednu epidemiju u strahovitim razmerama⁷.

Moravska bolnica iz Niša do 21. januara ostala je na malom ostrvu Lazaret, gde je vršena trijaža i dezinfekcija. Hitnom naredbom prelazi na ostrvo Vido. Njen rad odvijao se ispod četiri velika šatora (slika 8).

Sl. 8 – Srpski vojnici u bolničkom šatoru na Krfu 1916. godine

Dr Stanojević, učesnik i očividac srpske golgote, u svom „Dnevniku jedne bolnice“ zapisao je: „Tu u tom adu, prikupljen kao u žiži, odigravao se u minijaturi ceo tragizam naše zemlje. Tu su u predsmrtnom stenjanju i buncanju drhtali i treperili svi najnežniji fibri čovečije duše. Tu su kroz buncanja i sanjanja, nestajali jedan za drugim svi, koje je strašna sudbina bacila u ovaj pakao.

Iscrpljeni od gladi i zime kosturi od ljudskih tela su odlazili. Nije bilo sahrana ni posmrtnih govora. Umesto većnog obeležja na zemlji, sahranjivani su u beskonačnim vodama Jonskog mora. Toliko žrtava, toliko zanavek nestale mladosti...“¹⁰.

Hitno su potražena sredstva i materijal za formiranje bolnice. Dobijen je kredit od 5 000 drahmi, podignuta je kuhinja od dasaka, nabavljeno je posuđe, stiglo je 2 000 malih šatora, isporučeno je 15 velikih engleskih šatora za poljske bolnice. Svi su učestvovali u hitnoj organizaciji bolnica i oporavišta za srpsku vojsku i izbeglice. Sa srpskim lekarima i bolničkim ekipama bile su medicinske misije Francuza, Engleza, Grka. Krfljani se odazivaju i pomažu u formiranju bolnica, prihvatnih i rekovalescentnih centrima. Mnogi su ustupili svoje kuće i imanja da pomognu opštem dobru i izlečenju^{10,11}.

Niška vojna bolnica na Krfu

Donji Ipsos na Krfu poslužio je za postavljanje prve poljske bolnice formirane od Moravske vojne bolnice iz Niša. Misija Moravske vojne bolnice stigla je na svoje odredište 21. januara 1916. Prvog dana formirano je prijemno odeljenje, raspoređen personal, napravljen prioritet u poslu. Napravljeni šatori od dasaka, greda i velikih brodskih platna poslužili su za skloništa iznurenih vojnika. Januara i februara meseca dolazile su lađe i po nekoliko puta na dan. Krajem februara 1916. broj umrlih na dan smanjio se sa 150 na 15–18. Tadašnji upravnik bolnice dr Stanojević, opisao je rad bolnice rečima: „...takva je bila borba Moravske bolnice na “ostrvu smrti“. Ta se borba vodila danju i noću, bez predaha i na sve strane, za sve vreme. Ne samo protiv bolesti i gladi, već i stihijskih sila, protiv neprestane kiše i čestih jakih vetrova. Ona se vodila uz to i protiv nemaštine svakojake vrste...“⁵.

Dr Stanojević u knjizi „Moje ratne beleške i slike“ naveo je ulogu i značaj celokupnog personala Moravske bolnice iz Niša, prilikom iskrcavanja i boravka na Krfu.

„...Ovde su značajan doprinos dale mladalačke snage medicinara, koji su iz studentskih klupa usred studija napustali učenje i prihvatili se vojno-sanitetske službe i u nedostatku lekara učinili mnogo toga što je ostalo nezapaženo...“⁵.

Da ne bi bilo nezapaženo i nezapisano, navodimo imena studenata medicine sa dubokim poštovanjem za njihovu požrtvovanost i čovekoljublje. Medicinari dobrovoljci, koji su u sastavu Moravske vojne bolnice na ostrvu Vido polagali svoje ispite iz medicinske etike u najtežim danima, suočeni sa velikim patnjama i žrtvama srpskih vojnika bili su: Aleksandar Đorđević, Aleksandar Petrović, Bora Gradojević, Dragomir Vučković, Dobrosav Stanarević, Žarko Praštalo, Žika Marković, Jezdimir Jovanović, Lujo Horvat, Luka Smiljanić, Milorad Feliks, Mihajlo Stanić, Steva Milovanović, Veselin Grujić, Miletić (ime nije poznato)⁵.

„Moravska bolnica je, pošto je izvršila svoj zadatak, radila na Vidu još nekoliko dana. Zatim je bolesnike predala francuskim lekarima...Personal i ljudstvo upućeni su na nove dužnosti“. Tako se završio put Moravske vojne bolnice,

od Niša, preko Crne Gore i Albanije, do Krfa. Epopeja jedne čitave generacije, hronika jedne velike i značajne sanitetske institucije upisala se u srpsku istoriju.

Personal Moravske bolnice produžio je sa daljim dužnostima na novom frontu. Bolesne i ranjene preuzela je francuska bolnica, među njima poznati francuski lekar dr Pol Dipre. Na Krfu je takođe nalazila francuska laboratorija, pod upravom dvojice priznatih i iskusnih bakteriologa, dr Birnea (Burnet) i Lizbona (Lisbonne). Dr Birne je kasnije u Tunisu bio naslednik slavnog bakteriologa Nikola, a dr Lizbon je, kao profesor, preuzeo katedru za bakteriologiju u Monpeljeu, Francuska.

Danas u dvorcu Ahileon na Krfu stoji spomen-ploča, memorijal koji svedoči da je 1916. u tom zdanju, radila bolnica za srpske oficire. Opštinsko pozorište na Krfu čuva još jedno znamenje. U foajeju pozorišta nalazi se spomen-ploča, svedočanstvo da je u toj zgradi zasedala srpska skupština i vlada u periodu Prvog svetskog rata^{2, 5, 10}.

Niška vojna bolnica na Solunskom frontu

Nakon povlačenja preko Albanije ponovo je izvršena reorganizacija srpske vojske i formirano je šest divizija. Srpski vojnici, slomljeni i izgladneli, prebačeni su na Krf, u Bizertu (Tunis) i Marselju (Francusku). Oko 6 000 studenata, đaka i majki sa decom prebačeno je na Korziku. Reorganizacija vojske dovela je do reorganizacije srpskog saniteta, koji je trebalo da prati francuski model sanitetske organizacije. Takvu odluku potvrđivao je i regulisao dogovor sa prve Pariške konferencije, održane aprila 1916. godine^{5, 12}.

Nakon Gorničevske bitke, na Solunskom frontu bilo je na stotine ranjenika. To je podstaklo srpskog lekara dr Mihaela Petrovića da napravi iskorak iz dogovorenih propisa i da pored zavojišta osnuje prvu srpsku bolnicu na Solunskom frontu. Glavna vojna bolnica srpske vojske u egzilu bila je „Srpska rezervna bolnica Prestolonaslednika Aleksandra“ formirana od velikana srpskog saniteta i personala Moravske divizije, koji su prešli veliki i slavan put od Niša, preko cele Srbije, Crne Gore, Albanije sve do Ipsosa na Krfu^{5, 12}.

Osnivanjem bolnice juna 1916. godine u Vasilici, potom u Dragomancima, dr Petrović je postavio Prvu poljsku hiruršku bolnicu za saniranje akutnih oboljenja i povreda. Bolnica sa lokacijom nedaleko od železničke stanice u Dragomancima, dobila je na značaju po pravoj lokaciji, što je vreme kasnije potvrdilo. Na početku, cela bolnica bilo je smeštena ispod šest šatora kapaciteta 120 bolesničkih postelja, sa operacionom salom i rendgenom. Bolnica je pripadala Vrhovnoj komandi. U neposrednoj blizini bojišta Druge armije postaje važna srpska formacija na samom frontu, sa velikim prednostima u brzem i bezbolnijem transportu ranjenika⁵.

Plemenita dobrotvorka, francuska kontesa Šaban de la Palis, priskočila je u pomoć u opremi i koordinaciji. U neposrednoj blizini u Ostrovu bila je smeštena Bolnica škotskih žena, na čelu sa australijskom lekarkom dr Agnes Bennett. Bolnica je imala svoju samostalnu transportnu jedinicu, na čelu sa gospođom Harley, koja je pomagala u prevozu ranjenika i opreme. Cela misija bila je uspešna improvizacija,

pothranjena srpskom upornošću i bistrim umom starog borca i prekaljenog hirurga dr Petrovića, koji je svojim velikim pionirskim koracima već obeležio formiranje Vojne bolnice u Nišu⁷.

Na Solunskom frontu, međutim, nije bilo samo ratne oluje, već i prave, koja se dogodila u Dragomancima 23. februara 1917. Uprkos nevoljama i predlozima da se sele, dr Petrović sa svojim saradnicima odlučio je da ostane i bori se. Pobedio je srpski inat ili ono da su „Srbi loši organizatori ali najbolji improvizatori“. Sagradili su zgrade pletare u četiri reda, praćene sa dva previjališta, tri operacione sale, posebno zgradom za rendgen aparat i jednom bakteriološkom i serološkom laboratorijom. U bolničkom krugu bio je uređen sopstveni povrtnjak i mala farma kokošaka, svinja i ovaca, a sve sa ciljem samoopstanka. Bolničke postelje napravljene od pletenog pruča, istovremeno služile su i kao nosila. Štavišnje, instaliran je i reostat za regulisanje napona struje. U nedostatku hirurških instrumenata, kovač je bio tu da smisli i napravi. Završena je bila zgrada pletara sa kapacitetom za prihvatanje 55 ranjenika. Sa šatorima, ukupan kapacitet bio je 170 postelja. U listu istraživačkih otkrića upisane su i udloge za ekstenziju udova – osmišljeno delo dr Petrovića⁵.

U Dragomancima se nalazila železnička stanica, a u neposrednoj blizini bio je i aerodrom. Dr Petrović je operisao i dok su leteli neprijateljski avioni i trajalo bombardovanje. Radilo se neprekidno, po celi dan do duboko u noć. Naveče, sledila je obuka medicinara, koji su polagali svoje ispite u okrutnim uslovima obavljanja ratne hirurgije. Red i rad u skromnim uslovima nisu umanjivali visinu morala i humanosti, a pružana je pomoć i savezničkim vojnicima. U bolnici su se poštovala stroga etička pravila⁵.

Moglenska ravnica sa dolaskom kiša i postojećim barama i močvarama bila je leglo malaričnih komaraca. Pored velikog broja ranjenih, bolnica je primala obolele od malarije, od koje ni osoblje bolnice nije bilo pošteđeno. Do fronta bilo je nekoliko zavojišta, koja su pružala prvu pomoć i vršila trijažu ranjenika^{2, 5}.

Za prvog upravnika bio je postavljen major dr Ljubiša Vulović, otorinolaringolog, prekaljen borac i lekar iz balkanskih ratova. Januara bio je zamenjen sa dr Đordem Nešićem, koji je bio šef prvog Očnog odeljenja u Beogradu. Na čelu hirurgije bio je dr Jordan Stajić, a Internog odeljenja dr Žarko Ruvidić. Grudno odeljenje vodio je dr Ljubomir Stojanović. Kožno-venerično odeljenje bila je briga dr Dušana Kopse, dok je pukovnik dr Aleksandar Marković rukovodio radiološkim odeljenjem. Pridruženi bili su im medicinari Svetislav Barjaktarević, pre rata student medicine u Insbruku i Pragu i Mihailo Karpinski. Apoteku je preuzeo apotekar Jovan Jelić, kasnije zamenjen Milanom Miškovićem. Tako je ova formacija jedinstvene poljske bolnice u potpunosti odgovorila zadatku jedne ratne bolnice. Bolnica u Dragomancima ostaće zabeležena u analima velikog rata na Solunskom frontu, duž bojišta Moglenske ravnice. Po rečima vojvode Stepe Stepanovića „ona će služiti u istoriji srpskog ratnog saniteta kao model i škola, kako treba hirurška poljska bolnica da izgleda“⁵.

Bolnicu u Dragomancima smatrali su kao jednu od najznačajnijih sanitetskih ustanova srpske vojske, pa su je is-

pomagali vrlo poznati lekari. Među njima bio je i dr Ludvik Hirsfeld, poljski epidemiolog iz Varšave koji je vodio i srpsku bakteriološku laboratoriju. Kada je dr Hirsfeld 1915. godine stigao u Niš i prijavio se dr Simi Karanoviću, tražio je da bude raspoređen u centar epidemije. U Valjevu je bio u vreme epidemije, kada je celi grad postao jedna velika bolnica. Povlačio se sa srpskom vojskom i narodom preko Crne Gore i Albanije. Vratio se sa suprugom lekarkom Hankom i ostao sa Srbima do kraja rata. U Solunu, u Srpskoj centralnoj laboratoriji vršio je značajna naučna bakteriološka, hematološka, parazitološka i imunobiološka istraživanja: proučavanje krvnih grupa, pregled krvi na malariju, proučavanje antitifusne i vakcine protiv kolere itd. Dr Hirsfeld je otkrio jedan od uzročnika paratifusa (*S. paratyphi C* Hirschfeld) i proizveo antitifno-paratifnu vakcinu, kojom je vakcionisana srpska vojska. U oslobođenoj Srbiji, 1918–1920. godine, pomaže organizovanju Bakteriološke laboratorije Glavne vojne bolnice, koja će postati baza Instituta za bakteriologiju Vojnomedicinske akademije u Beogradu^{1,13}.

Još jedan humanista, dr Nikola I. Sičev (1878–1954) iz Hrakova, ostavio je neizbrisiv trag u srpskom sanitetu. Dr Sičev boravio je u Srbiji 1914–16. godine, kao hirur u ruskoj medicinskoj misiji. Učestvovao je u povlačenju preko Albanije i radio kao hirur Zavojišta Moravske i Drinske divizije na Solunskom frontu 1916–18. godine. Dr Sičev je nosilac visokih ruskih, persijskih, srpskih, francuskih i crnogorskih odlikovanja¹.

Sa probojem Solunskog fronta, bolnica se vratila u Niš, gde je kao Moravska stalna bolnica produžila slavu i tradiciju legendarne bolnice u Dragomancima.

Niška vojna bolnica za vreme Narodno-oslobodilačkog rata

Aprilski događaji 1941. godine i slom Kraljevine Jugoslavije i okupacija cele zemlje, izazvali su raspad mnogih institucija i velike promene u srpskom sanitetu. Niška vojna bolnica nastavila da prima ranjenike i bolesnike najvećim delom iz jedinica V armije Jugoslovenske vojske. U toku leta 1941. godine bolnica je lečila ranjene i obolele iz zarobljeničkog logora na Crvenom krstu u Nišu, kao i izvestan broj nemačkih vojnika. U toku 1942. i 1943. godine pored Nemaca, Vojnu bolnicu su koristili pripadnici svih političkih pokreta za svoje ranjenike. Lekari hirurzi dr Mihajlo Đorđević i dr Dušan Sterić, oftalmolog dr Živorad Rašić i otorinolaringolog dr Krstivoje Tanasijević nastavili su da obavljaju svoju lekarsku dužnost, u obezbeđenju sanitetskog materijala i lečenju svih bolesnih i ugroženih. Novembra 1944. godine Vojna bolnica je postala bolnički centar, koji je primao ranjenike iz južnih krajeva Srbije. Tokom 1945. godine bolnica je proširila svoj delokrug rada prijemom ranjenika i bolesnika sa frontova Vojvodine i Bosne. Nakon oslobođenja, dr Krstivoje Tanasijević postao je načelnik ORL odeljenja i upravnik bolnice, a dr Živorad Rašić postao je načelnik Oftalmološkog odeljenja. U vreme oslobođenja, bolnica je imala samo jednog hirurga dr Slobodana Palamarevića, kome se pridružio dr Nikola Đuknić iz Ozrenske bolnice. Veliki broj ranjenika bio je smešten u šest paviljona, kojima su uprav-

ljali lekari opšte prakse. Usled nedostatka obučenog medicinskog kadra, stigla je jedna hirurška ekipa Crvene armije na čelu sa majorom dr Pavlom Ivanovičem Zanjinom. Mala ekipa efikasnim radom i primenom sistema simultanog rada već prvog dana obradila je 180 ranjenika².

Veliki priliv ranjenika zahtevao je brzo prestrojavanje, pa je tako formirano šest hirurških odeljenja. Dva odeljenja bila su locirana u krugu Vojne bolnice, ostala u Gradskoj bolnici, nekadašnjoj zgradi Moravske banovine, zgradi Komande armije i hotela „Park“. Šefovi ovih hirurških odeljenja bili su dr Milorad Glišić, dr Jakov Kalderan, dr Sarl Josifov, dr Jakov Kiljman, dr Toma Langinović, dr Dimitrije Lugačić. U opsežnom radu hirurških odeljenja osećao se veliki nedostatak školovanih anesteziologa, jer su anesteziju vodili medicinski tehničari².

Vojna bolnica u Nišu u posleratnom periodu i danas

U posleratnom periodu Odeljenje hirurgije dobilo je obučenog anesteziologa dr Pantu Koračevića, prvog stručnjaka te specijalnosti, ne samo u bolnici već i celoj južnoj Srbiji. Sa primenom profesionalne anestezije i reanimacije hirurgija i cela bolnica dobile su na profesionalnom renomeu^{2,14}.

Velikim entuzijazmom i profesionalnim zalaganjem dr Rajka Vukašinića, uvedene su endoskopske pretrage u svakodnevnu praksu bolnice. Istovremeno, primenjivale su se ezofagostroduodenoskopija i rektoskopija. Kolonoskopija je uvedena 1975. godine, a nešto kasnije laparoskopija. Svim ovim pionirskim koracima u osvajanju novih terapijskih metoda, medicinske sestre su dale svoj veliki doprinos. Dr Rajko Vukašinić kao načelnik Internog odeljenja, nastavio je formiranje Odseka za kardiologiju i intenzivnu negu, gastroenterologiju, endokrinologiju, opštu internu medicinu. U okviru Odseka za opštu internu medicinu počinje da radi hemodijaliza, čije se osoblje edukuje na Klinici za nefrologiju VMA i Institutu za nefrologiju na Medicinskom fakultetu u Nišu. Pionirsku ulogu u ovim aktivnostima izneli su dr Eraković i dr Vjekoslav Mitrović, kao i obučene medicinske sestre^{2,14}.

U dostignućima kliničkih grana ne izostaje ni razvoj stomatologije. Interesantno je napomenuti da je jedan od prvih pravilnika o služenju u srpskoj vojsci isključivao svakog obveznika, kome je nedostajalo 14 zuba. Ali od vremena kad se zubi nisu lečili, već samo vadili, prošlo je mnogo godina. Prvi počeci stomatološke službe datiraju od davne 1909. godine, sa njenim osnivačem dr Milošem Popovićem. U vreme balkanskih ratova, po prvi put u srpskoj vojsci, dr Atanasije Puljo sanirao je povrede lica, vilica i zuba. Dr Puljo je na veoma originalan način primenjivao imobilizaciju povreda vilica i zuba, pa je zabeležen kao pionir u maksilofacijalnoj hirurgiji već 1914. godine, četiri godine pre prvih koraka u svetu. Godine 1915. Zuba stanica u sastavu Moravske stalne bolnice, otvorila je dve jedinice. Jedna je bila pod upravom i ličnim zalaganjem dr Pulje, a zasluga za drugu pripadala je ruskoj lekarskoj komisiji. Na Solunskom frontu, na inicijativu dr Miloša Popovića i gospode Tabet otvorena je zuba stanica 1. januara 1917. godine u Vodeni, Egejska

Makedonija. Od ovog istorijskog početka do danas, stomatologija je doživela preporod u protetici, oralnoj hirurgiji, bolestima usta i zuba, dečijoj i preventivnoj stomatologiji. Primenom najnovijih stomatoloških znanja i savršenih tehnoloških materijala, školovanim i stručnim kadrovima, stomatolozima i zubnim tehničarima, odeljenje prati najnovija svetska dostignuća^{2, 5, 14}.

Sa boljom organizacijom postojećih odeljenja, uvođenjem inovacija, efikasnijim timskim radom, intezivnijim stručnim, publicističkim i naučnoistraživačkim radom bolnica postaje važan naučni i medicinski centar. Istovremeno, Medicinski fakultet postaje sve značajnija visokoškolska ustanova u okviru Univerziteta u Nišu, u čijem su radu značajan doprinos dali i lekari Vojne bolnice. Godine 1980. dr Vojislav Nikolić odbranio je doktorat „Uticaj trunkalne vagotomije na bilijarni sistem” i izabran je za vanrednog profesora VMA. Naučno-istraživački rad dr Miloša Maksimovića u okviru projekta „Oštećenja kičmenog stuba u tenkista izazvanog vibracijama“ pretočen je u disertaciju, koju je odbranio 1984. godine. Zvanja doktora medicinskih nauka dobili su: pukovnici dr Rajko Vukašinić, dr Siniša Paunović, dr Luka Đorić, potpukovnici: dr Vojislav Nikolić, dr Miloš Maksimović, dr Branko Matijaš. Dr Mihajlo Jovanović je 1965. godine odbranio doktorsku disertaciju iz mikrohirurgije uva i kao profesor Medicinskog fakulteta uspešno je rukovodio Klinikom za otorinolaringologiju u Nišu. Titulu docenta imali su: pukovnici dr Rajko Vukašinić, dr Luka Đorić, dr Siniša Paunović, dr Miodrag Dinić i dr Sladana Živković. U zvanje univerzitetskog profesora promovisan je dr sc. med Vojislav Nikolić^{2, 14}.

Vojna bolnica je kao zdravstvena institucija bila više puta nagrađivana. Nagrađivani su i njeni lekari. Među njima dobitnici Oktobarske nagrade bili su: pukovnik prof. dr sc. med. Vojislav Nikolić, hirurk i pukovnik doc. dr sc. med. Siniša Paunović, otorinolaringolog.

Lekari Vojne bolnice u Nišu učestvovali su i u međunarodnim vojnosanitetskim misijama. Tako je dr Dragoslav Spasić, načelnik Odeljenja za hirurške bolesti, učenik eminentnih profesora opšte i grudne hirurgije, bio angažovan u egipatsko-izraelskom ratu, a prof. dr Miloš Maksimović, kao i anesteziolog dr Slavoljub Pantić u okviru UN misije u Angoli. Godine 2003. na poziv UN upućeni su sanitetski timovi u misiju u Republiku Kongo. Iz sastava Vojne bolnice u Nišu u njoj su učestvovali: dr Goran Milojković, dr Dragan Velimirović, dr Velimir Tomić, dr Marko Kovinić; medicinski tehničari: Violeta Zečević, Duška Pilčević, Ljubo Škrga, Nada Kocić, Lidija Stojanović, Javorka Blagojević, Anita Kostić, Suzana Ilić.

Raspadom SFRJ 1991. godine nastupio je poseban period u radu Odeljenja za hirurške bolesti Vojne bolnice u Nišu. Bilo je to jedno izuzetno hirurško iskustvo u zbrinjavanju ratnih rana, kada su pojedinci i hirurške ekipe obavljali primarnu hiruršku obradu u ratnim bolnicama u rejonima u kojima su postojala ratna dejstva. Po svim propisima primenjivani su savremeni principi hirurške doktrine. Godine 1998. u Garnizonu Đakovica, Vojna bolnica je formirala stalnu hiruršku ekipu koja je za kratko vreme uradila 150 hirurških obrada rana¹⁵.

U toku NATO agresije 1999. godine Vojna bolnica u Nišu, kao bolnica Treće armije bila je sanitetski oslonac u zbrinjavanju ranjenika. Bolnica je formirala tri hirurške ekipe sa lokacijom u Đakovici, Prizrenu i Kosovskoj Mitrovici. Mada sa mnogo improvizacije, hirurške ekipe pokazale su uspešan rad i prilagođavanje u ratnim uslovima. Primarni zadatak bio je ne transportovati ranjenika, pre primarne hirurške obrade. Odeljenje za hirurške bolesti hospitalizovalo je 1 454 ranjenika, od kojih je 88% bilo definitivno zbrinuto. U danonoćnom radu, osoblje bolnice pokazalo je veliku požrtvovanost i humanost u pružanju svih oblika pomoći. U tom periodu saradnja sa VMA i Kliničkim Centrom Niš bila je od neprocenjivog značaja.

Godine 2001, bolnica je sa tri isturene hirurške ekipe pokrivala ulazak naših jedinica u tzv. kopnenu zonu bezbednosti na jugu Srbije, uz administrativnu granicu sa Kosovom. U ime brigade garnizona Vranje, koja nastavlja tradiciju Prvog pešadijskog puka srpske vojske knjaza Miloša Velikog, pukovnik Milosav Simović dodelio je Vojnoj bolnici u Nišu specijalnu plaketu za profesionalnu saradnju i podršku¹⁵.

Vojna bolnica u Nišu oduvek je imala posebno značajnu ulogu u zbrinjavanju povređenih u velikim elementarnim nesrećama, epidemijama, saobraćajnim nesrećama i drugih urgentnim situacijama većih razmera. Sa tradicijom narodne bolnice kroz ratove, bolnica je širom otvorila svoja vrata i prihvatila ugrožene u zemljotresu u Skoplju, sudaru vozova kod Stalaća, nesrećama u Aleksinačkim rudnicima, autobuskoj nesreći kod Doljevca itd.^{2, 14}

Vojna bolnica u Nišu imala je značajnu ulogu u srpskoj istoriji, hospitalizovala je ranjene i bolesne u svih sedam ratova, nastavila je obnavljanje i izgradnju posle oslobođenja, opravdala je svoje postojanje unapređenjem svojih delatnosti u mirnodopskim uslovima. Pored bolnica u Beogradu i Novom Sadu, kao treći najveći vojnosanitetski centar u Srbiji, učestvovala je u formiranju bolnica u Vranju, Leksovcu, Pirotu, Prištini, Kragujevcu, Kruševcu, Surdulici, Ozrenu, Vranjskoj Banji, Knez Selu.

Danas, Vojna bolnica u Nišu (slika 9) predstavlja moderno opremljenu medicinsku ustanovu, sa odeljenjem za hirurgiju, ortopediju i traumatologiju, anesteziju i reanimaciju, urologiju, fizikalnu medicinu i rehabilitaciju, patologiju, dispanzerom sa savetovalištem za žene, odeljenjem za unutrašnje bolesti, dispanzerom za dečiju zaštitu, odeljenjem za neropsihijatriju, odeljenjem za infektivne bolesti, očne bolesti, bolesti uha, grla i nosa, kožne i polne bolesti, radiologiju, stomatologiju, dispanzerom za plućne bolesti i tuberkulozu, stanicom za transfuziju krvi, odeljenjem za prijem bolesnika. Zavod za preventivnu medicinsku zaštitu koji se nalazi u sastavu bolnice ima savremene laboratorije sa pet odeljenja: epidemiološkim, higijensko-hemijskim, mikrobiološkim, odeljenjem medicine rada i odeljenjem informatike.

Upravnici Vojne bolnice, koji su je vodili kroz ovih 130 godina postojanja bili su: pukovnik dr Vladan Đorđević, pukovnik dr Mihajlo Mika Marković, general dr Mihailo Petrović, kapetan II klase dr Vlada Stanojević, pukovnik dr Evgenije Branovački, pukovnik dr Kristivoje Tanasijević, pukovnik dr Radivoje Nikolić, pukovnik dr Dušan Karanovski, pukovnik dr Radovan Dodić, pukovnik dr Nikola Petrov, pu-

Sl. 9 – Novi paviljon odeljenja za hirurgiju Vojne bolnice u Nišu

vnik dr Radomir Milošević, pukovnik dr Vitomir Pančić, pukovnik dr Bora Ilić, pukovnik dr Čedomir Kostić, pukovnik dr Sreten Milenković i potpukovnik dr Slaviša Čirić¹⁴.

Zaključak

Proslava 130 godina postojanja i rada Vojne bolnice u Nišu izuzetan je jubilej u istoriji srpskog saniteta i srpskoj istoriji, uopšte. Ovo je prilika da se setimo svih onih koji su svoje delo ugradili u trajanje ove bolnice, a koji nisu više među nama. Spomenik na ulazu u bolnicu, podignut u znak

sećanja na preminule od pegavog tifusa 1915. čuva istorijsko sećanje i na sanitetsko osoblje koje je od osnivanja bolnice pa do današnjih dana stalno bilo uz bolesne i nemoćne.

Humanost, požrtvovanost i visoka profesionalnost oduvek su predstavljali temelje ove institucije. Postojanim i požrtvovanim radom u miru i ratu Vojna bolnica u Nišu ugradila se u istoriju srpskog saniteta i istoriju grada Niša i čitavog regiona. Bila je i ostaće uzor čovekoljublja i hrabrosti generacijama koje su prošle, savremenicima i onima koje dolaze.

L I T E R A T U R A

1. *Đurić D.* Book of memories. Belgrade: The Serbian Medical Society; 1972. (Serbian)
2. *Paunović S, Maksimović M.* Monograph on 110th anniversary of the Military Hospital Niš. Niš: the Military Hospital Niš; 1988. (Serbian)
3. *Milanović M.* Eminent Serbian physicians. Belgrade: the Academy of Medical Sciences of the Serbian Medical Society; 2005.
4. *Đorđević V.* Memories (Memories from the Serbian-Turkish War). Belgrade: Nolit; 1988. (Serbian)
5. *Stanojević V.* History of the Serbian Military Medical Services - Our wartime medical experience. Belgrade: Vojnoizdavački novinski centar; 1992. (Serbian)
6. *Đuković I.* The typhoid epidemic in serbia 1914–1915. The Association of Descendants of the Veterans 1912–1920. Belgrade: Signature; 2006. (Serbian)
7. *Popović-Filipović S.* For courage and humanity - The Scottish Women's Hospitals in Serbia and with the Serbs during World War 1: 1914–1918. Belgrade: Signature; 2007. (Serbian)
8. *Filipović B, Popović-Filipović S.* Thomas Lipton – a honorary citizen of the town of Niš. Niški Vesnik 2007 november; p. 8–9. (Serbian)
9. *Sturzeneger KK.* Serbia at War 1914–1916. Gornji Milanovac: Dečje novine; 1989. (Serbian)
10. *Stanojević V.* Across albania to the Island of death - From the diary of a hospital. Belgrade: Vojnoizdavački novinski centar; 1921. (Serbian)
11. *Nedok A.* Withdrawal of Serbian army to albanian coast and its evacuation to Corfn 1915–1916. Beograd: AMID sistem; 2006. (Serbian)
12. *Dimitrijević B.* In the Garbage Can-notes of a Serbian Army Surgeon 1916–1918. Belgrade: Apostrof; 2001. (Serbian)
13. *Hirschfeld L.* History of one life. Belgrade: Serbian Literary Guild; 1962. (Serbian)
14. *Milenković S, Dimić M.* Monograph on 125th anniversary of the Military Hospital Niš. Niš: the Military Hospital Niš; 2003. (Serbian)
15. *Petrović A, Đenić N, Kovinić M., Kostov M.* Department of Surgery of the Military. Hospital in Niš, the chronicles of surgery in Serbia. Belgrade: Prosveta; 2002. (Serbian)

Rad je primljen 9. XI 2007.